

Отримано: 26.01.2022 р.

Прорецензовано: 31.01.2022 р.

Прийнято до друку: 04.02.2022 р.

e-mail: anatoliitershak@gmail.com

DOI: 10.25264/2409-6806-2022-33-38-47

Тершак А. Функціонування адвентистських громад Закарпаття в умовах кризових явищ: антирелігійна державна політика та внутрішній розкол в епоху «застою» (1965–1985 рр.). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2022. Вип. 33. С. 38–47.

УДК: 94(477)«1965/1985»

Анатолій Тершак

ФУНКЦІОНУВАННЯ АДВЕНТИСТСЬКИХ ГРОМАД ЗАКАРПАТТЯ В УМОВАХ КРИЗОВИХ ЯВИЩ: АНТИРЕЛІГІЙНА ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА ТА ВНУТРІШНІЙ РОЗКОЛ В ЕПОХУ «ЗАСТОЮ» (1965–1985 РР.)

У статті зроблено спробу проаналізувати функціонування релігійної спільноти Адвентистів Сьомого Дня на Закарпатті в умовах кризових явищ антирелігійної політики державних органів та внутрішньої кризи в часи «застою» 1965–1985 рр. Для цього залучена широка архівна та наукова база яка допомогла здійснити глибокий комплексний аналіз даної теми.

З'ясовано, що в умовах ліквідації духовного центру та потужній антирелігійній компанії релігійна спільнота опинилась на грані припинення існування на території Радянського Союзу. У таких, вкрай складних умовах, релігійним лідерам вдалось пристосуватись до негативних обставин, зберегти адміністративну вертикаль та поступово розвинути релігійну спільноту. На території Закарпаття було сформовано організаційний самвидав. Здійснюючи сплановану релігійну діяльність адвентистська спільнота Закарпаття поволі розвивалась, розширюючи існуючу мережу.

Ключові слова: Адвентисти Сьомого Дня, радянський період, релігійні організації, релігійна політика, розкол, церква, часи застою.

Anatolii Tershak

FUNCTIONING OF ADVENTIST COMMUNITIES IN TRANSCARPATHTIA IN CONDITIONS OF CRISIS PHENOMENA: ANTI-RELIGIOUS STATE POLICY AND THE INTERNAL DIVISION DURING THE “STAGNATION”, 1965–1985

The article attempts to analyze the functioning of the Seventh-day Adventist religious community in Transcarpathia in the conditions of crisis phenomena anti-religious policy of state bodies and internal crisis during the “stagnation” of 1965–1985. For this purpose, a wide archival and scientific base was involved, which helped to carry out a deep comprehensive analysis of this topic.

It was found that with the liquidation of the spiritual center and a powerful anti-religious campaign, the religious community was on the verge of ceasing to exist in the Soviet Union. In such extremely difficult conditions, religious leaders managed to adapt to negative circumstances, maintain the administrative vertical and gradually develop the religious community. An organizational samizdat was formed on the territory of Transcarpathia. Carrying out planned religious activities, the Adventist community of Transcarpathia slowly developed, expanding the existing network.

Key words: Seventh-day Adventists, Soviet period, religious organizations, religious policy, schism, church, times of stagnation.

В останній час релігійні спільноти відіграють усе помітнішу роль у державотворчих процесах нашої країни. Церква здійснює свій помітний вплив на суспільне життя. Усе це сприяє поживленню дискусії щодо ролі церкви в громадському житті, яка доволі часто загострюється на темі радянського періоду, становищі церкви та її взаємовідносин із радянською владою. Таким чином зростає інтерес до історії Церкви, що в свою чергу потребує виважених відповідей та оцінок з боку істориків. У цьому дослідженні буде розглянуто основні аспекти функціонування адвентистських громад Закарпаття в умовах кризових явищ: антирелігійної політики державних органів та внутрішніх дивергентних процесів в епоху «застою» (1965–1985 рр.).

Окреслена проблема поки що не знайшла належного відображення в українській історичній науці та працях вітчизняних науковців. Окремі її аспекти, розкриті в роботах О. Лешко [46], Т. Висіцької [2] та М. Жукалюка [39; 40; 50]. Більшість інших авторів в комплексі досліджень історії релігійних громад радянської доби опрацьовують переважно загальнодержавні процеси в адвентизмі. З поміж них можна виділити доробки тих, хто зробив вагомий внесок у дослідження цієї проблематики. Серед них: Н. Воронявська [3], В. Докаш [44], Е. Зайцев [41], В. Любашенко [47], В. Ніколаєнко [48], І. Саломаха [52], Д. Юнак [53; 54].

Отже, окремі аспекти порушеної теми частково вже були висвітлені в низці наукових публікацій, проте не знайшли свого повного висвітлення. Водночас значний масив архівних джерел із цієї тематики ще і досі залишається слабко опрацьованим. Відомості про історію адвентистських громад Закарпаття представлені передусім в архівних фондах Державного архіву Закарпатської області (ДАЗО). Найбільший науковий інтерес для нас становлять фонди: Р-1490 «Уповноваженого Ради у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР по Закарпатській області» (перейменованій в 1976 р. у фонд «Уповноваженого Ради у справах релігій при Раді Міністрів УРСР по Закарпатській області»), фонд Р-544 «Уповноваженого Ради у справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР по Закарпатській області» та фонд 195 «Виконавчий комітет Закарпатської обласної Ради депутатів трудящих».

Не менш важливим джерелом при дослідженні цієї теми є документи, залишені поза увагою науковців. Найперше це архівні фонди Управління національностей та релігій Закарпатської обласної державної адміністрації та документи музею історії Церкви Адвентистів Сьомого Дня с. Ільниця, Закарпатської області (відкритий у 2021 р.). Використані в роботі історичні джерела дали можливість проаналізувати місце і роль адвентистської громади Закарпаття у релігійному житті краю.

Якщо кінець 1950-х – початок 1960-х рр. ознаменувався посиленням антирелігійної політики, то період другої половини 1960-х – 1980-х рр. характеризувався послабленням втручання державних органів у релігійні справи, дещо змінилися антирелігійні тенденції, бо мали м'якшу форму [50, с. 38-39]. Радянське законодавство в релігійній сфері зазнавало певних змін. Державні органи старались прикривати свої дії проти релігійних спільнот законом, а у випадку антизаконних дій відповідальність покладали на конкретних посадовців. Докорінної трансформації зазнала структура, яка несла відповідальність у релігійній сфері. Замість Ради у справах Російської православної церкви (РПЦ) та Ради у справах релігійних культів від 8 грудня 1965 р. було утворено Раду у справах релігій, на яку були покладені функції у релігійній сфері попередніх органів.

На початок 1960 р. на території СРСР було зареєстровано 184 громади Адвентистів Сьомого Дня (АСД), у яких звершували служіння 36 рукопокладених проповідників, 75 рукопокладених і 66 нерукопокладених пресвітера та 4 дияконеси, які виконували обов'язки керівника громади [45, с. 149]. Релігійна спільнота нараховувала 21184 члени церкви [54, с. 444]. Власне, на Закарпатті в 1965 р. налічувалося 613 адвентистів і 10 зареєстрованих громад, які обслуговували 10 пресвітерів, що становило понад 5% від загальної кількості громад та близько 3% від кількості членів адвентистської церкви по СРСР [4, арк. 11; 7, арк. 3-3зв.]. Загалом на Закарпатті, на цей час, нараховувалося 587 офіційно зареєстрованих релігійних громад. З них 429 належали Російській православної церкві, 81 Реформаторській церкві, 41 Римо-католицькій церкві, 23 Євангельським християнам-баптистам (ЄХБ), 10 Адвентистам Сьомого Дня, 3 єврейським громадам [4, арк. 7]. Серед численних релігійних об'єднань невеликі за численністю адвентистські громади відзначались чіткістю структури, суворістю догматів, порівняно високою дисципліною і постійною динамікою розвитку [48, с. 103].

Відносно лояльна післявоєнна релігійна державна політика змінилася масштабною антирелігійною компанією кінця 1950-х – початку 1960-х рр. Унаслідок цього була припинена діяльність Всесоюзної Ради Адвентистів Сьомого Дня (ВРАСД) у СРСР, що було частиною урядового плану щодо повної ліквідації релігійної спільноти АСД у Радянському Союзі. Відтак у грудні 1960 р. численні помісні громади опинилися в автономному положенні без офіційно діючого духовного центру [41, с. 483-485]. Ця обставина лише посилила внутрішню кризу, яка виникла в релігійній спільноті наприкінці 1954 р. внаслідок усунення від керівництва ВРАСДу П. Мацанова. Останній не задовільняв партійні органи тим, що провадив незалежне церковне керівництво, а це суперечило радянській політиці щодо релігійних об'єднань та не сприймалось тодішньою владою [41, с. 470]. Не одноразово різні державні інстанції намагались схилити його до співпраці. Через свою негнучку позицію та небажання йти на поступки він був відсторонений від керівництва церквою [48, с. 104]. Його посвідчення керівника ВРАСДу було анульовано, а релігійній організації надали можливість обрати

нового керівника. На позачерговому пленумі ВРАСДу в квітні 1955 р. після тривалих дебатів лідери церкви вимушено схилилися до більш гнучкої політики щодо влади та пішли їй на поступки. Один із колишніх керівників церкви М. Жукалюк пояснював цей компроміс страхом репресій 1930-х рр. та бажанням продовжити відносно спокійний період життя церкви [39, с. 286]. Подібну думку висловив й інший дослідник історії церкви АСД Е. Зайцев. Він зазначав, що найперше керівники церкви прагнули відстояти (зберегти) офіційний статус церкви в СРСР та захистити її членів від можливих репресій [41, с. 472]. Відтак під тиском державних органів було обрано більш лояльного до влади С. Кулижського. Однак ситуація ускладнювалася тим, що як П. Мацанов, так і значна частина членів церкви не визнала рішення пленуму, вважаючи його незаконним, а його рішення помилковим та таким, що суперечить церковному порядку. Тому навколо усунутого від керівництва П. Мацанова почав формуватися новий духовний центр [52, с. 19]. Унаслідок цього утворилося два центри: офіційний, визнаний радянською владою, ВРАСД та нелегальний – під керівництвом колишнього керівника ВРАСДу П. Мацанова. Помісні громади та служителі розділились у своєму підпорядкуванні та визнанні легітимності того чи іншого духовного центру. Розпочався внутрішній розкол релігійної спільноти. Рішення про ліквідацію ВРАСДу в 1960 р. лише посилювало та поглиблювало це протистояння, поставивши обидва центри в однакові, нелегальні умови існування. Дивергентні процеси в середовищі адвентизму сприяли подальшому діленню та утворенню ще кількох нелегальних центрів. Як зазначала дослідниця Наталія Воронянська, «починаючи з 1960 року Церква Адвентистів сьомого дня в Радянському Союзі існувала без єдиного керівного центру – Всесоюзної Ради та республіканських керівних осередків. В Україні ситуація мала більш складний характер, унаслідок існування тут декількох нелегальних керівних центрів» [3, с. 115]. Отже, релігійна спільнота АСД на території Радянського Союзу занурилася в період тотальної кризи, де представники тієї чи іншої групи боролися за вплив на помісні громади. Знімаючи з реєстрації ВРАСД, влада сподівалася на поступове згасання обезголовленої конфесії та її повне зникнення [3, с. 119].

Із закриттям ВРАСДу розпочалася нова хвиля репресій проти адвентистської спільноти в СРСР. Наслідком владних антирелігійних дій стали нові судові справи проти служителів, арешти, штрафи та закриття молитовних будинків. За спостереженнями Д. Юнака, «це був тяжкий час для церкви: вона була роздирана ззовні та зсередини» [54, с. 458]. Аналізуючи наслідки цієї кризи, він стверджував що розділення принесло церкві не менше шкоди, ніж судові процеси та ГУЛАГ [54, с. 480]. Унаслідок цього церкві довелося вишукувати такі форми релігійної активності, які б не дали владі можливість звинуватити її в порушенні законодавства [41, с. 485]. Отже, внутрішня криза, яка поглинула адвентистську спільноту на території СРСР, домінувала як у внутрішній, так і зовнішній діяльності церкви в це час. Період з 1961 до 1981 рр. деякі дослідники історії адвентистської церкви називають роками міжусобиць або темними часами [53, с. 440; 47, с. 351].

Водночас релігійні громади АСД на території Закарпаття уникли цього розділення та конфронтації. Керівнику церкви АСД на Закарпатті, старшому пресвітеру (пастору) І. В. Хіменцю вдалося зберегти однаковість релігійної спільноти регіону [39, с. 289]. Він, як керівник, зумів запобігти розколу. Повернувшись із Москви, після обрання нового керівництва, він проінформував місцевих служителів про непросту ситуацію, яка склалася та попросив уникати критики. Крім того, єдності громад Закарпаття сприяла і та обставина, що вони були виховані в душі поваги до служителів (пасторів) та духовних наставників [39, с. 289-290]. Повага до пресвітера була настільки великою, як згадують деякі члени церкви, що при зустрічі з ним знімали капелюх («крисаню знімали») [42].

Своєю чергою влада намагалася маніпулювати обома центрами. Вона водночас будувала відносини з ними та зіштовхувала їх між собою. Підштовхуючи таким чином релігійну спільноту до самоліквідації, очікуючи що віруючі знищать самих себе [50, с. 73]. Яскравий приклад такої маніпуляції ми знаходимо в дозволі на проведення всесоюзного з'їзду. На 1965 р. майже дві третини всіх громад АСД в СРСР підтримували духовний центр на чолі з П. А. Мацановим. Підігруючи цьому центру, влада дала дозвіл на проведення з'їзду, який відбувся 20 січня 1965 р. у м. Київ. Це своєю чергою породжувало внутрішню напругу і непорозуміння серед адвентистів, з огляду на те, чому влада надала дозвіл прихильникам усунутого ними ж від керівництва ВРАСДу П. Мацанова [50, с. 75-76]. Деякі дослідники історії церкви АСД виділяють цей з'їзд як апогей розколу [50, с. 75]. Отже, як влучно зазначав В. Докаш, «конфронтація в церкві була вигідна офіційним державним органам, а агенти КДБ, маскуючись під друзів «всасдівців» чи «мацанівців», поглиблювали розкол» [44, с. 313].

Загалом розкол і підбурення не призвели до зникнення релігійної спільноти. Вона лише вимушено перейшла до більш глибокої підпільної діяльності. Дивергентні процеси, які виникли в середовищі адвентизму, вплинули не лише на появу кількох нелегальних центрів, а й поживали релігійне життя. Конкуруючи між собою кожен центр намагався діяти більш активно та енергійніше від попереднього [39, с. 85]. Таким чином, опосередковано, держава вплинула лише на збільшення неконтрольованого релігійного підпілля. Це своєю чергою позбавило державні органи важелів впливу на життєдіяльність релігійної спільноти. Усвідомлення всієї складності неконтрольованої ситуації змусило владу переглянути свою позицію. Внаслідок цього почала формуватися стратегія повернення релігійної спільноти в легальне, правове поле з метою зменшення релігійного підпілля та отримання важелів впливу на останню [53, с. 421]. Згодом саме державні органи будуть підштовхувати церкву до поновлення реєстрації. Можна припустити, що поновлення стосунків із Генеральною конференцією (далі – ГК) та приїзд її керівників до СРСР наприкінці 1970-х рр. [23, арк. 73-74], були інспіровані владою та відбулися з її дозволу. Саме ці візити сприяли остаточному подоланню розколу та об'єднанню різних релігійних центрів АСД [3, с. 115]. З огляду на це важливо зазначити, що до цього ГК марно намагалася відновити стосунки з громадами на території СРСР.

Припинення діяльності ВРАСДу принесло несподівані результати для державних органів. Розділення та кризові явища, що виникли в адвентистській спільноті, лише посилили «незаконну» релігійну діяльність. Однак ця активізація релігійного життя не залишилася поза увагою владних структур. Спостереження показало зростання релігійної спільноти АСД. Зокрема, на Закарпатті впродовж 1962–1965 рр., в умовах владної антирелігійної політики, вона збільшилась на 55 осіб (з 558 до 613 прихожан), що становить майже 10% за 4 р. [4, арк. 11]. Аналізуючи причини цього явища, уповноважений Ради у справах релігійних культур при виконкомі Закарпатської обласної ради депутатів трудящих М. Саламатін пояснював це наявністю активних членів церкви та підготовленими кадрами: «Ця секта більш активна, ніж ЄХБ. Тут більш підготовлені пресвітери... Вона повільно, але зростає» [4, арк. 12]. Саме наявність активних, красномовних керівників відзначали посадовці як один із головних чинників міцної релігійної спільноти [3, с. 116].

Протестантська система обрядовості з її відкритістю до певних змін та пошук ефективних методів служіння сприяли її популяризації в суспільстві. Попри ліквідацію духовного центру, владна вертикаль лише трансформувалася та пристосовувалася до нових нелегальних обставин життя. Існуючи в умовах воєнничого атеїзму, церква АСД накопичила достатній досвід підпільного існування. У складних умовах релігійна спільнота продовжувала проводити організаційні заходи, нелегальні збори та наради з активом. Адвентистські громади розповсюджували нелегальну літературу, записи урочистих молитовних зборів та хорових співів, організували роботу з дітьми та молоддю, створюючи для цього різноманітні гуртки та ансамблі, що своєю чергою привертало до них молоде покоління. На постійній основі вони заохочували членів церкви до місійної роботи. Служителі закликали вірян залишатися вірними Богу, навіть всупереч радянському законодавству про культури [6, арк. 22]. Завдяки впровадженню такої позиції та методів, адвентистська спільнота Закарпаття входила в трійку найбільших осередків адвентизму на Україні [6, арк. 22зв.].

Активізацію діяльності релігійної спільноти державні органи пов'язували з приїздом великої кількості туристів-віруючих із-за кордону. Всесвітній керівний орган АСД, ГК, прагнула встановити стосунки з керівництвом церкви в СРСР [6, арк. 25]. Для цього на територію Радянського Союзу неодноразово приїжджали пастори під виглядом туристів. Крім того, Закарпатські адвентисти, підтримуючи родинні зв'язки, й самі здійснювали поїздки за кордон, наслідком яких було налагодження зв'язків із духовними центрами за межами СРСР. Під час таких поїздок вони нелегально привозили з собою духовну літературу.

Протидіючи таким процесам на 1970 р., влада вжила низку заходів, щоб паралізувати активність цієї релігійної спільноти. Наприклад, старший пресвітер на Закарпатській області І. В. Хімінець був суворо попереджений щодо відповідальності за протизаконні дії в релігійній сфері. Служитель київської громади Колбач був позбавлений реєстрації, а ще кілька керівників отримали суворі попередження [6, арк. 25]. Обласним, районним, міським виконкомом ставилося завдання розібратися з протизаконною релігійною діяльністю АСД та вжити відповідних заходів щодо нейтралізації її впливу на населення. Водночас планувалося вжити низку заходів щодо припинення діяльності незареєстрованих адвентистських громад. Від силових відомств очікувалося своєчасно виявляти та припиняти нелегальну та протизаконну релігійну діяльність АСД. Доповідну інформаційну записку

з конкретними рекомендаціями та вимогами розповсюдили серед облвиконкомів, міськвиконкомів, міністерств, відомств та внутрішніх органів для вживання відповідних заходів [6, арк. 22-41, 43-46, 204, 205].

Унаслідок цих дій І. Хімінець, який отримав запрошення на всесвітню конференцію церкви АСД, яка мала пройти з 11 по 21 червня 1970 у м. Вашингтон (США), вимушений був відмовитися від цієї поїздки [9, арк. 127-131]. В архівних документах зазначалося: «Старший пресвітер Адвентистів Сьомого Дня Закарпатської області Хімінець І. В. (проживає в м. Мукачєво) одержав таке запрошення, але за нашими рекомендаціями він відмовився від поїздки в США» [6, арк. 28]. Така ж сама ситуація була з запрошеними служителями Київської та Львівської громад Колбачем та Жукалюком [6, арк. 24зв.].

Наявні архівні документи свідчать про постійне втручання державних органів у життєдіяльність релігійної спільноти. Будь-які організаційні зустрічі дозволялись лише з дозволу районних, міських Рад депутатів трудящих [8, арк. 35-36]. Керівника церкви АСД на Закарпатті І. Хімінця зобов'язали повідомляти про всі поїздки, пов'язанні з діяльністю АСД [10, арк. 103]. Відтак будь-які церковні наради чи то приїзд лідерів церкви з інших областей повинні були відбуватися лише з погодженням державних органів та наданням останнім протоколу зустрічі [23, арк. 73-74; 26, арк. 39-42; 32, арк. 6-8, 29-33]. Таким чином влада намагалася не тільки контролювати, але і якоюсь мірою впливати на організаційні сторони церковного життя. Вона постійно коригувала певні аспекти, шляхом схвалення або відхилення кандидатур, пропозицій та застережень щодо неприпустимості певних дій. Таким чином, державні органи намагалася контролювати всі сфери життєдіяльності адвентистів.

Наявні архівні документи інформують нас стосовно розмаху тотального контролю як за віряними цієї деномінації, так і життєдіяльністю громад. Наприклад, у 1969 р. група робітників з-поміж адвентистів у кількості 7-10 осіб виїхали на заробітки в Пермську область. Зважаючи на це державним органам ставилося завдання з'ясувати, де вони працюють та встановити за ними контроль [9, арк. 61]. З боку партійних органів широкого вжитку набула практика аналізу проведення храмових свят та сказаних проповідей в церквах. З інформації про діяльність комісії по контролю за дотриманням законодавства про релігійні культури при Мукачівському міськвиконкомі за 1978 р. ми дізнаємось, що за рік комісія відвідала понад 40 богослужінь та аналізувала проповіді служителів культу ЄХБ та АСД, особисто пресвітера АСД 4 рази [16, арк. 29]. Нами виявлені заповнені анкети на прослухані проповіді за 1983 та 1984 рр. громад: м. Берегово, с. Олександрівка та с. Ільниця [31, арк. 45, 109-110, 148-149]. На постійній основі велося спостереження та моніторинг обрядової діяльності релігійних громад [37, арк. 4]. Час від часу проходили перевірки на наявність порушень законодавства про культури під час проведення богослужінь [14, арк. 61]. Державні органи прагнули не тільки відслідковувати порушення законодавства про культури, але і своєчасно реагувати на них, притягаючи до адміністративної відповідності порушників. Служителі отримували письмові попередження [13, арк. 54], на релігійну спільноту накладали штрафи [36, арк. 2].

Викладені вище обставини змушували служителів вишукувати шляхи подолання цих негативних сторін релігійного життя. Наприклад, релігійне виховання дітей маскували під святкування днів народжень. Для цього по черзі, в різних сім'ях, збирали дітей з адвентистських родин та проводили для них релігійне виховання. У таких складних умовах тотального контролю над повсякденням адвентисти продовжили свою активну діяльність. Крім того, у 1971 р. попри заборони було налагоджено зв'язки адвентистів Закарпаття з «корпусом проповідників»¹ [11, арк. 30]. Усе це свідчило про те, що попри нав'язану державними органами релігійну діяльність, адвентистська спільнота вимушено вела підпільну скоординовану роботу, розбудовуючи власну церкву. Так, в 1978 р. у громаді с. Ільниця Іршавського р-ну пресвітер М. Луцьо, під виглядом молитовних зборів, проводив «Біблійні уроки», які, по суті, були направлені не лише на тематичне дослідження Біблії для членів церкви, але й для всіх охочих [15, арк. 25]. Такі уроки слід уважати завуальованими місійними, євангельськими заходами. Попри заборону адвентисти постійно проводили «нелегальні збори». Так, член релігійної громади І. М. Скачков, не маючи реєстрації як служитель культу та дозволу уповноваженого Ради, у червні 1979 р., проводив богослужіння у філіалі громади АСД у с. Бобовище, Мукачівського району, за що отримав попередження [18, арк. 41]. Того ж року адвентисти Закарпаття відвідували зібрання далеко поза межами батьківщини – в містах Орел, Саратов, Тольятті [20, арк. 3-4, 51]. Релігійні

¹ Так називався один із нелегальних духовних центрів.

лідери проводили нелегальні наради та зустрічі, маскуючи їх під проведення різноманітних урочистостей. Найчастіше вони проходили в окремих приміщеннях під час похоронних служб, весіль або святкувань днів народжень. Тобто, церква використовувала заходи, на які вільно могли приїжджати люди з різних регіонів. Усе це свідчило, що попри припинення діяльності ВРАСДу, адвентисти вели широко налагоджену та скоординовану підпільну діяльність у межах СРСР.

Для впорядкування та належної узгодженості дій в адвентистській церкві ще на початку 1930-х рр. було прийнято та опубліковано Церковне керівництво. Його видання переслідувало ціль надати адвентистським громадам, де б вони не знаходилися, чітко визначені правила для підтримки необхідного порядку в церкві. Ця книга регламентувала внутрішнє релігійне життя громад. Вона містила інформацію по церковному управлінню, прописувала такі аспекти внутрішньоцерковного життя громади, як обрання служителів, виключення з членів церкви, проведення обрядів, богослужінь та багато іншого. Однак на початок 1971 р. керівники церкви отримали від радянської влади застереження щодо його використання. Насамперед зазначалося, що устава чи то інші документи, які не зареєстровані в державних органах, не можна використовувати. Наводилися численні зауваження та невідповідності радянському законодавству про культу, які знаходились в «Церковному керівництві» [11, арк. 81-90]. Можна привести приклади заборонених до вжитку молитовних читань, щоб надати можливість зрозуміти прискіпливість радянської влади. Так, аналізуючи молитовні читання², приготовані на 1971 р. державні органи підкреслили, що в ідейному плані вони суперечать комуністичному світогляду, а відповідно їх читання в такому вигляді не припустимо в адвентистських громадах. Зокрема, зазначалося, що червоною ниткою через весь текст проходить думка про «другий прихід Христа», постійно звучить думка про відмову від світу, нав'язується «пастві» думка про тлінність земного життя, про те, що країна, в якій вони мешкають, не є їх батьківщиною, а їх батьківщина – на небесах» [11, арк. 119]. Все вказане вище, на думку цензорів, нівелювало патріотичні настрої, а також послаблювало у слухачів гостроту розуміння класової приналежності, висуваючи на перший план думку про загальнолюдську гармонію, братерство мільйонів тощо [11, арк. 120]. Отже, така місійна діяльність у радянському суспільстві вважалася неприпустимою [11, арк. 120-121].

У другій половині 1960 – першій половині 1980-х спостерігався брак релігійної літератури. Яскраво ілюструє цю ситуацію у своїх спогадах М. Жукалюк: «Старі журнали передавалися з рук у руки як святині й зачитувалися до дірок» [40, с. 219]. Для задоволення внутрішніх потреб залучали всі наявні ресурси. Стихійний самвидав, коли віруючі власноручно переписували духовну літературу, не міг задовольнити всі потреби. Тому, коли в 1960-х рр. у Радянському Союзі значно збільшилась кількість друкарських машин, які не потрібно було реєструвати в державних органах, почало розвиватися таке явище, як організаційний самвидав.

Дослідник цієї проблематики Тетяна Нікольська відзначає, що його розквіт припав на 1960–1980 рр. [49, с. 64]. Саме в цей період на Закарпатті формується організаційний самвидав. Микола Мурга, один із духовних лідерів на Закарпатті, який стояв біля витоків підпільного самвидаву, розповідав, що до 1964 р. гостро відчувалася нестача духовної літератури. Бракувало також уроків суботньої школи, молитовних читань, ранкових сторожів, пісенників та іншої духовної літератури. З листопада 1964 р. на Закарпатті розпочалася підпільна друкарська робота. У с. Нересниця в хаті своїх батьків він разом зі своєю сестрою Галиною розпочав друкувати. Вже у 1965 р. через надійні канали було закуплено три друкарські машини, папір, копірка та стрічка для друку. Для розгортання цієї справи було залучено ще кілька осіб до друкарської роботи: Наталія Продан з с. Добрянське та дочка пастора Матвія Доктора з м. Берегово Серена Воробканич. Вона друкувала угорську літературу. У такому складі вони працювали під керівництвом М. Мурги до 1968 р. Цю роботу доводилося робити підпільно, усе було засекречено, знали лише окремі керівники церкви: М. Жукалюк, М. Луцьо, І. Хімінець. Згодом виникла потреба розширювати кількість працівників і було закуплено ще 10 машинок. Мережа підпільної друкарської діяльності знаходилась у таких населених пунктах, як с. Ільниця, м. Хуст, с. Підвиноградів, с. Мужієво, м. Виноградів. Палітурки виготовляли Матвій Доктор та Іван Радзвіл. Так тривало до 1992 р., поки не почала працювати церковна друкарня

² Згідно з адвентистською практикою кожен рік завершується особливим служінням. Воно триває протягом останнього тижня року, під час якого читають спеціально приготовлені тексти для всіх громад. Їх тематика відрізняється кожного року. Під час цих служінь акцент ставиться на молитвах подяки за прожитий рік та прохань до Бога про Його благословення на новий рік. Зазвичай ці служіння називають молитовним тижнем, а приготовлені тематичні тексти називають молитовними читаннями.

в Заокському Тульської обл. У самвидаві було задіяно 15 осіб і ще 2 займалися брошуруванням. Однак ніхто з них не знав, хто ще займається друкарською роботою, окрім обмеженого кола людей. На території України різні особи були задіяні в цій діяльності. У різних регіонах невеликі групи здійснювали переклад духовної літератури з румунської, польської, англійської. На Закарпатті під керівництвом І. Хімінця знаходилася група, яка займалася перекладом книг із чеської та угорської мови [40, с. 173].

У 1978 р. серед адвентистів Закарпаття підняли питання про обрання нового керівника церкви області. Для цього представники 9 релігійних об'єднань звернулися до Уповноваженого Ради у справах релігії Закарпатської області І. І. Ващенця. Вони клопотали стосовно отримання дозволу на проведення 25 липня 1978 р. у м. Мукачєво зустрічі для обрання старшого проповідника АСД по Закарпатській області. В архівних документах нами виявлений один цікавий факт. В офіційних зверненнях до влади щодо отримання дозволу на проведення виборів керівника АСД по області кандидатура не зазначалася [17, арк. 32-33]. Однак вже в листах уповноваженого, направлених до Ради у справах релігій при Раді міністрів УРСР зазначалося, що на цю посаду рекомендується Михайло Михайлович Луцьо [17, арк. 29-30, 34-37]. Стосовно нього маємо таку характеристику, знайдену в Державному архіві Закарпатської обл.: «Пресвітер громади АСД Луцьо М. М. «грамотна та начитана людина» [5, арк. 48]. Усе це інформує нас про обізнаність державних органів стосовно деяких процесів у середині релігійної спільноти. Своєю чергою адвентисти здогадувалися про таку широку обізнаність та діяли відповідним чином.

Упродовж 1965–1985 рр. релігійна спільнота Закарпаття докладала зусиль для розширення існуючої мережі зареєстрованих громад. Показовим є справа громади с. Ч. Потік Іршавського району, яка погодилася тимчасово скасувати свою реєстрацію на користь громади в с. Олександрівка Хустського району. Вірянам пообіцяли, що незабаром їх потреби будуть задоволені. Однак наступні численні звернення релігійної спільноти залишалися без відповіді. У 1981 р. громада цього ж с. Ч. Потік знову звернулася з заявою про поновлення реєстрації [22, арк. 136], яка в них була з 1947 р. [35, арк. 149]. Упродовж 10 років віряни с. Ч. Потік продовжували звертатися з численними заявами (клопотаннями) щодо поновлення реєстрації. Проте державні органи, побоюючись збільшення зареєстрованих осередків АСД, постійно відмовляли їм в реєстрації [24, арк. 22-47, 74-75]. Влада вдавалася до залякувань, тиску та покарань у вигляді штрафів [24, арк. 32]. Попри це, віруючі продовжували звертатися з клопотаннями, про що свідчать збережені архівні документи [25, арк. 1-23, 107]. У 1982 р. на ім'я уповноваженого Ради у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР було направлено колективний лист проти надання дозволу на реєстрацію цієї громади. Лист підписали 70 партійців, які не бажали, щоб в їх селі відкрився молитовний будинок [26, арк. 83-85]. Вони наполягали, щоб останні їздили, як і раніше, на богослужіння в с. Ільниця, Іршавського району. Однак у 1984 р. віряни знову звернулися стосовно отримання реєстрації, попри штрафи, які вони сплатили і розмірі 500 карбованців [30, арк. 63-67]. У 1984 і 1985 рр. віруючі продовжували звертатися з численними заявами та скаргами стосовно відмов у реєстрації громади [33, арк. 54-58 б]. Проте державні органи щоразу відписували їм, що вони повинні задовольняти свої релігійні потреби в іншій зареєстрованій громаді АСД [35, арк. 147-149, 182-183].

Подібна ситуація сталася на початку 1980 р. з іншими трьома громадами м. Хуст, с. Велятино та с. Рокосово. Їм було відмовлено в реєстрації, незважаючи на те, що вони протягом року продовжували наполягати на отриманні реєстрації [19, арк. 24-57].

Складна ситуація спостерігалась і з філіалами зареєстрованих громад. Так, у с. Бобовище Мукачівського району згідно з документами за 1968 р. знаходився філіал (група) зареєстрованої громади АСД м. Мукачєво. У ньому зазначалося, що вони входять у Мукачівську громаду, яка знаходиться за 14 км [8, арк. 22]. Така ситуація зберігалась і в 1974 р. [12, арк. 2]. Проте вже і 1980 р. державні органи порушили питання про філіали зареєстрованих груп АСД та СХБ. Загалом зазначалося, що філіали, як форми релігійної діяльності, не передбачена законодавством, тому вони фактично перебувають на становищі поза реєстрацією. Таким чином, державним органам було рекомендовано «розв'язувати це питання» шляхом об'єднання з вже зареєстрованою громадою м. Мукачєво [19, арк. 7].

Інколи державні органи йшли на зустріч вірянам. Наприклад, у 1981 р. змінився власник помешкання, яке орендували АСД в с. Буштино Тячівського району, який попросив у місячний термін звільнити приміщення. Адвентисти звернулися до державних органів із проханням змінити ре-

естрацію громади на с. Руське Поле Тячівського району. У цьому випадку влада пішла на поступки адвентистам. Однією з причин такого рішення була наявність у селі адвентистів-реформістів. З них 9 осіб в 1979 р. приєдналися до церкви АСД [24, арк. 48-51]. Радянська влада прагнула ліквідувати цю релігійну спільноту. Для цього вона використовувала різні методи та важелі. Враховуючи той факт, що адвентисти-реформісти відкололися від Адвентистів Сьомого Дня на початку ХХ ст. та, по суті, були пов'язані з ними своїм походженням та віровченням, радянська влада намагалася використати церкву АСД з метою ліквідації адвентистів-реформістів. Між останніми постійно точилася полеміка щодо вірності біблійній істині.

Представлена вище тенденція з отриманням державної реєстрації релігійними спільнотами почала змінюватися з початку 1980-х р. Так, у 1983 р. громада с. Бобовища отримала державну реєстрацію [27, арк. 89]. Усю складність цього процесу можна побачити в кількості інстанцій та погоджень, які потрібно було їм пройти [28, арк. 1-8]. У цьому ж 1983 р. звернення громади м. Хуст про реєстрацію були розглянуті [28, арк. 56-57] і 21 грудня вони отримали державну реєстрацію [29, арк. 1]. У 1984 р. віруючі АСД с. В. Водяне звернулися з проханням про надання державної реєстрації [30, арк. 84-85].

Станом на 1985 р. було офіційно зареєстровано вже 12 громад АСД та спостерігалось зростання релігійної спільноти Закарпаття [34, арк. 66-67]. Аналіз даних за 1980–1983 рр. показав збільшення за три роки на 83 особи, що становило близько 10% (з 865 до 948 осіб) [21, арк. 79]. Усе свідчить про активну релігійну діяльність попри протидію державних органів. Загалом державними органами по області спостерігалось значне зростання активності в сектантів, у тому числі й адвентистів [27, арк. 7]. На пожвавлення релігійної ситуації в області впливала виняткова особливість Закарпаття, на яку в першій половині 1980-х рр. звернув увагу уповноважений Ради у справах релігій при Раді Міністрів УРСР по Закарпатській області І. І. Ващинець: «Релігійна ситуація в області складна. Складність полягає у численності релігійних об'єднань, їх різнотипності, географічному положенні, впливу зовні (Польщі, Румунії, Чехословаччини, Угорщини) та наших сусідів (Івано-Франківської, Львівської, Чернівецької областей), багатомовності населення, проживання багатьох родичів за кордоном, у тому числі у капіталістичних країнах, наявності у минулому 830 релігійних – уніатських об'єднань, 33 монастирів та скитів. В загальному в області діє понад 20 релігійних конфесій, напрямків і толків, 608 зареєстрованих релігійних об'єднань ... 13 (громад. – А. Т.) АСД» [38, арк. 1]. Усе це накладало свій відбиток на особливості релігійного життя в регіоні.

Отже, досліджуваний період для релігійної спільноти АСД проходив на тлі подолання значних кризових явищ. Унаслідок втручання державних органів посилювалися дивергентні процеси в середовищі церкви АСД, що опинилася на межі припинення існування. У таких умовах адвентисти Закарпаття зуміли зберегти одноставність, їм вдалося налагодити координацію діяльності з нелегальними центрами та їх лідерами на території СРСР. Комунікуючи з державними органами, вони провадили самостійну легальну і доволі часто вимушено, нелегальну діяльність. У доволі несприятливих умовах вони зуміли налагодити організаційний самвидав духовної літератури. Унаслідок спрямованих дій ця релігійна спільнота зрештувала місію та обрядову діяльність, виховувала своїх вірян та розбудовувала власну інфраструктуру. Поступове розширення мережі свідчить про ефективність обраних методів діяльності.

Список використаних джерел та літератури:

1. Архів Управління національностей та релігій Закарпатської обласної державної адміністрації.
2. Висіцька Т. Ф. Християнство на Закарпатті: документальне дослідження становлення та розвитку (XIV–XXI ст.). Ужгород, 2012. 676 с.
3. Воронявська Н. О. Релігійна політика радянських владних структур у посталінську епоху та перспективи об'єднання церкви. *Історична пам'ять. Науковий збірник*. Полтава, 2010. С. 115-123.
4. Державний архів Закарпатської області (ДАЗО). Ф. Р-195. Оп. 13. Спр. 207. 97 арк.
5. ДАЗО. Ф. Р-195. Оп. 13. Спр. 269. 64 арк.
6. ДАЗО. Ф. Р-195. Оп. 13. Спр. 294. 46 арк.
7. ДАЗО. Ф. Р-1490. Оп. 2. Спр. 29. 12 арк.
8. ДАЗО. Ф. Р-1490. Оп. 3. Спр. 10. 120 арк.
9. ДАЗО. Ф. Р-1490. Оп. 3. Спр. 15. 139 арк.
10. ДАЗО. Ф. Р-1490. Оп. 3. Спр. 18. 41 арк.
11. ДАЗО. Ф. Р-1490. Оп. 3. Спр. 23. 140 арк.
12. ДАЗО. Ф. Р-1490. Оп. 3. Спр. 35. 72 арк.
13. ДАЗО. Ф. Р-1490. Оп. 3. Спр. 48. 58 арк.

14. ДАЗО. Ф. Р-1490. Оп. 3. Спр. 50. 70 арк.
15. ДАЗО. Ф. Р-1490. Оп. 3. Спр. 58. 27 арк.
16. ДАЗО. Ф. Р-1490. Оп. 3. Спр. 60. 40 арк.
17. ДАЗО. Ф. Р-1490. Оп. 3. Спр. 61. 64 арк.
18. ДАЗО. Ф. Р-1490. Оп. 3. Спр. 66. 26 арк.
19. ДАЗО. Ф. Р-1490. Оп. 3. Спр. 74. 65 арк.
20. ДАЗО. Ф. Р-1490. Оп. 3. Спр. 75. 98 арк.
21. ДАЗО. Ф. Р-1490. Оп. 3. Спр. 76. 80 арк.
22. ДАЗО. Ф. Р-1490. Оп. 3. Спр. 78. 148 арк.
23. ДАЗО. Ф. Р-1490. Оп. 3. Спр. 79. 74 арк.
24. ДАЗО. Ф. Р-1490. Оп. 3. Спр. 80. 120 арк.
25. ДАЗО. Ф. Р-1490. Оп. 3. Спр. 84. 134 арк.
26. ДАЗО. Ф. Р-1490. Оп. 3. Спр. 86. 111 арк.
27. ДАЗО. Ф. Р-1490. Оп. 3. Спр. 88. 100 арк.
28. ДАЗО. Ф. Р-1490. Оп. 3. Спр. 89. 120 арк.
29. ДАЗО. Ф. Р-1490. Оп. 3. Спр. 94. 208 арк.
30. ДАЗО. Ф. Р-1490. Оп. 3. Спр. 95. 102 арк.
31. ДАЗО. Ф. Р-1490. Оп. 3. Спр. 97. 152 арк.
32. ДАЗО. Ф. Р-1490. Оп. 3. Спр. 98. 127 арк.
33. ДАЗО. Ф. Р-1490. Оп. 3. Спр. 100. 181 арк.
34. ДАЗО. Ф. Р-1490. Оп. 3. Спр. 102. 71 арк.
35. ДАЗО. Ф. Р-1490. Оп. 3. Спр. 107. 340 арк.
36. ДАЗО. Ф. Р-1490. Оп. 4д. Спр. 74. 6 арк.
37. ДАЗО. Ф. Р-1490. Оп. 4д. Спр. 75. 18 арк.
38. ДАЗО. Ф. Р-1490. Оп. 4д. Спр. 86. 8 арк.
39. Жукалюк М. А. Кризь бурі, шторми, лихоліття. Київ, 2009. 544 с.
40. Жукалюк Н. А. Через крутые перевалы. Заокский, 2002. 408 с.
41. Зайцев Е. В. История Церкви АСД. Заокский, 2008. 544 с.
42. Інтерв'ю з І. Колачем (1935 р. н.), записане 28 січня 2018 р. *Особистий архів автора*.
43. Інтерв'ю з М. Мургою (1946 р. н.), записане 2021 р. *Музей історії церкви АСД с. Льниця*.
44. Історія релігії в Україні: у 10-ти т. Пізній протестантизм в Україні. Т. 6. (п'ятидесятники, адвентисти, свідки Єгови). Київ ; Дрогобич, 2007. 632 с.
45. Кульчицкий А. Е. Становление и развитие Адвентизма в России в контексте особенностей вероучения, культурной и социальной практики (конец XIX – начало XXI вв.) : дис. ... канд. ист. наук. Казань, 2018. 254 с.
46. Лешко О. В. Протестантські громади Закарпаття 1945–1991 рр.: дис.... канд. іст. наук. Ужгород, 2008. 256 с.
47. Любашенко В. Реформація і протестантизм: український контекст: зб. наук. ст. Київ, 2017. 483 с.
48. Ніколаєнко В. О. Ліквідація Всесоюзної Ради Адвентистів Сьомого Дня: причини і наслідки. *Історична пам'ять. Науковий збірник*. Полтава, 2010. № 1. С. 102-107.
49. Никольская Т. К. Протестантский самиздат 1960-х – 1980-х годов в СССР. *Вестник Брянского государственного университета. Исторические науки и археология /литературоведение/ языкознание/ педагогические науки*. Брянск, 2016. №1 (27). С. 64-68.
50. Парасей А. Ф., Жукалюк Н. А. «Бедная, бросаемая бурей...». *Исторические очерки к 110-летию юбилею Церкви адвентистов седьмого дня в Украине*. Киев, 1997. 340 с.
51. Релігійна політика в Україні у 1960-х – 1980-х роках і сучасна практика міжконфесійних відносин. Київ, 2010. 210 с.
52. Саломеха І. В. Історія реформістського руху Адвентистів Сьомого Дня в Україні (початок 1920-х років – 1960 р.). *Культурологічний вісник: Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпряниці*. Запоріжжя, 2006. Вип. 17. С. 15-20.
53. Юнак Д. О. История Церкви христиан АСД в России. Заокский, 2002. В 2-х тт. Т. 1. 448 с.
54. Юнак Д. О. Прочие от семени её... История Церкви Адвентистов Седьмого Дня в Украине. Тула, 2014. 508 с.

References:

1. Vysitska T. F. Khrystianstvo na Zakarpatti: dokumentalne doslidzhennia stanovlennia ta rozvytku (XIV-XXI st.). Uzhhorod, 2012. 676 s.
2. Voroniavska N. O. Relihiina polityka radianskykh vladnykh struktur u postalinsku epokhu ta perspektyvy obiednnyia tserkvy. *Istorychna pamiat*. 12010. Naukovyi zbirnyk. – Poltava, 2010. S. 115-123.
3. Zhukaliuk M. A. Kriz buri, shtormy, lykholittia. Kyiv, 2009. 544 s.
4. Zhukalyuk N. A. Cherez krutyie perevaly. Zaokskiy, 2002. 408 s.
5. Zaytsev E. V. Istoriya Tserkvi ASD. Zaokskiy, 2008. 544 s.
6. Istoriia religii v Ukraini: u 10-ty t. Piznii protestantyzm v Ukraini. T. 6. (piatydesiatnyky, adventysty, svidky Yehovy). Kyiv; Drohobych, 2007. 632 s.
7. Kulchitskiy A. E. Stanovlenie i razvitie Adventizma v Rossii v kontekste osobennostey veroucheniya, kulturoy i sotsialnoy prkatiki (konets XIX – nachalo XXI vv.) : dis. ... kand. ist. nauk. Kazan, 2018. 254 s.
8. Leshko O. V. Protestantski hromady Zakarpattia 1945-1991 rr.: dys... kand. ist. nauk. Uzhhorod, 2008. 256 s.
9. Liubashchenko V. Reformatsiia i protestantyzm: ukrainskyi kontekst: zb. nauk. st. Kyiv, 2017. 483 s.

10. Nikolaienko V. O. Likvidatsiia Vsesoiuznoi Rady Adventystiv Somoho Dnia: prychny i naslidky. Istorychna pamiat. Naukovyi zbirnyk. Poltava, 2010. № 1. S. 102-107.
11. Nikolskaya T. K. Protestanskiy samizdat 1960-h – 1980-h godov v SSSR. Vestnik Bryanskogo gosudarstvennogo universiteta: istoricheskie nauki i arheologiya /literaturovedenie/ yazykoznanie/ pedagogicheskie nauki. Bryansk, 2016. No 1 (27). S. 64-68.
12. Parasey A. F., Zhukalyuk N. A. «Bednaya, brosaemaya bureyu...». Istoricheskie ocherki k 110-letnemu yubileyu Tserkvi adventystov sedmogo dnya v Ukraine. Kiev, 1997. 340 s.
13. Relihiina polityka v Ukraini u 1960-kh – 1980-kh rokakh i suchasna praktyka mizhkonfesiinykh vidnosyn. Kyiv, 2010. 210 s.
14. Salomakha I. V. Istoriiia reformistskoho rukhu Adventystiv Somoho Dnia v Ukraini (pochatok 1920-kh rokiv – 1960 r.). Kulturolohichni visnyk: Naukovo-teoretychnyi shchorichnyk Nyzhnoi Naddnyprianshchyny. Zaporizhzhia, 2006. Vyp. 17. S. 15-20.
15. Yunak D. O. Istoriiya Tserkvi hristian ASD v Rossii. Zaokskiy, 2002. V 2-h tt. T. 1. 448 s.
16. Yunak D. O. Prochie ot semeni eYo... Istoriiya Tserkvi Adventystov Sedmogo Dnya v Ukraine. Tula, 2014. 508 s.